MEVLÂNÂ ARAŞTIRMALARI

3

Editör:

Prof. Dr. Adnan KARAİSMAİLOĞLU

AKÇAĞ

Mevlânâ Araştırmaları 3

Mevlânâ Araştırmaları Derneği Bilim Kurulu

Dr. Nazif Öztürk
Doç. Dr. Hicabi Kırlangıç
Doç. Dr. Derya Örs
Prof. Dr. Adnan Karaismailoğlu

Redaktör

Yrd. Doç. Dr. Bilal Çakıcı

Akçağ Yayınları: 958
Türk Halk Edebiyatı: 56

ISBN: 978-975-338-959-4

©Bu kitabın bütün hakları Akçağ A.Ş.'ne aittir.

Kapak: Emin Bebek
Sayfa Düzeni: Akçağ Dizgi Ünitesi
Baskı: Erek Matbaası - 342 31 01
1. Baskı / Ankara 2009

Kültür Bakanlığı Yayıncılık
Sertifika No: 11382

Akçağ Basım Yayım Pazarlama A.Ş.
Tuna Cad. No. 8/1 Kızılay-Ankara
Tel: (312) 432 17 98 – 433 86 51
Faks: 432 28 52

www.akcag.com.tr
akcag@akcag.com.tr

18. ASIRDA BİR MESNEVİ SÖZLÜĞÜ: MUZHİRU'L-İŞKÂL

Feridun Hakan Özkan*

Telif edildiği günden günümüze değin, İslam dünyasının belki de Kuran'dan sonra en çok okunan eseri olan Mevlana Celaleddin-i Rumi'nin Mesnevi'si okunmakla kalmamış, mutazammın olduğu esrarı müdrik olma, anlama ve anlatma gayretlerinin de kaynağı olmuştur. Mesnevi, bu idrak cehdinin neticesi olarak her çağda Arapça, Farsça, Türkçe ve başka dillere tercüme edilmiş, yine bu dillerde şerh edilmiştir. Yazıya konu olan Muzhiru'l-İşkal adlı eser de bu çalışmalardan birisidir. Muzhiru'l-İşkal'e ilişkin incelememize geçmeden önce müellifi Şabanzade Mehmed Muhteşem ve onun diğer eserlerinden kısaca da olsa söz etmek yerinde olacaktır.

Malzemesi dil olan eserlerin müellifleri hakkında birinci sınıf, ikinci sınıf şeklinde bir değerlendirmeye gidilir. Bu değerlendirmeye esas olan ölçü müellifin dile hakimiyeti, dili kullanma kabiliyeti, mensubu bulunduğu kültüre vukufiyeti ve bunu okuyucusuna iletmedeki becerisidir. Bu kabiliyetlere sahip olanlar, çevrelerince tanınırlar. Eski metinlerde böyleleri için faik-i akran, mütemayiz, faikü'l-emsal... gibi ayırıcı ifadelerle karşılaşmaktayız. Bununla birlikte hakiki manada sanat eseri vermelerine rağmen bugüne değin pek tanınmamış isimler de karşımıza çıkmaktadır. Yazımıza konu olan Şabanzade Mehmed Muhteşem de şimdiye dek pek tanınmamış, edebiyat tarihlerine geçmemiş fakat esas mesleği olan müderrislik ve kadılığın yanı sıra sanatlı nesrimizin güzel örneklerini vermiş olan bir müelliftir. Aslen Bosna'nın Nevesinye Kasabası'nda cami, han, hamam gibi vakıfları olan tanınmış bir aileden Hurrem Ağa'nın oğludur. İstanbul'da kazasker olan amcası Şaban Efendi'nin yanında yetişmiş ve onun terbiyesinden geçmiştir. Bu yüzden amcasının adına izafeten "Şa'banzade" şöhretiyle tanınmıştır. Vekayiü'l-Fudala'ya göre Şa'banzade Mehmed, Şeyhülislam Yahya Efendi'ye mülazim olup ilmiye sınıfına girer ve Kösec Ali Bey, Tuti Latif, Hafız Paşa, Atik İbrahim Paşa, Atik Murad Paşa, Sahn-ı Seman, Hatice Sultan, Cedid

* Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Öğrencisi.

Ali Paşa, Haseki Sultan, Süleymaniye Medreseleri'nde müderrislik görevlerinde bulunmuştur. Daha sonra Yenişehir, Bursa, Mekke, İstanbul, Şam kadılıkları ve son olarak Anadolu kazaskerliği yapmıştır.

Şa'banzade, Muhteşem mahlasını kullanır. Tuhfe-i Naili Muhteşem'in Şa'banzade isminden hareketle Şaban Efendi'nin oğlu olduğunu kaydeder. Yine Tuhfe-i Naili'nin me'haz gösterdiği Tuhfe-i Hattatin'de de Ayasofya-yı Kebir şadırvanı karşısında bir yerde ikamet ettiği ve hüsn-i hattı Karakız şöhretiyle tanınan Hocazade Mehmed Efendi'den öğrendiği kayıtlıdır.

Bütün kaynakların birleştiği ortak nokta ise Şa'banzade'nin Arap, Fars, Türk dillerine ve edebiyatlarına vakıf, alim bir şahsiyet olduğudur ki bıraktığı eserleri bu görüşü destekleyici mahiyettedir.

Şa'banzade'nin bilinen dört eseri vardır. Bu eserler incelendiğinde onun ilmi ve edebi kişiliği daha iyi anlaşılır:

I. Ahsenü'l-Haber min-Kelami Seyyidi'l-Beşer

Mensur bir kırk hadis tercümesi olan bu eser müellifin mukaddimede belirttiğine göre 1703 (1115) yılında yazılarak Sultan 3. Ahmed'in cülusuyla padişaha sunulmuştur. Yine müellif mukaddimede; padişahın Hz. Muhammed (S.A.V.)'i çok sevdiğini, kendisinin de bu yüzden eseri kaleme aldığını söyledikten sonra eseri nasıl tertip ettiğini anlatır. Buna göre eserde cennetle müjdelenen on sahabe, on muhacir, on ensar ve on hanım sahabeden rivayet olunan kırk hadis dört bölüm halinde sunulur. Her hadisin tercümesinin ardından, o hadisi rivayet. eden kişinin tercüme-i hali de kaydedilmiştir.

Eserin dili mukaddime kısmının dilinden daha sadedir. Cinas ve seci gibi söz sanatlarına meraklı olan müellif Arapça aslına sadık kalma düşüncesiyle hadis tercümelerini küçük parçalar halinde ve Türk sentaksına yabancı bir şekilde yapmıştır. Eserin tespit edebildiğimiz üç nüshası bulunmaktadır.

II. Terceme-i Tuhfe-i Mahmud Muhteşem (Adabu'l-Hükkam)

Musannıfın ismiyle bilinen Ali İbn eş-Şahrud Bestami'nin kaleme alıp Veli Mahmud Paşa'ya sunduğu "Tuhfe-i Mahmudiyye" isimli eserinin Türkçeye tercümesidir. Müellif mukaddimede eserin diğer isminin "Adabu'l-Hükkam" olduğunu belirtiyor. Münacat ve na'ttan sonra bu eseri dostlarının faydalı olacağı yolundaki ısrarları üzerine tercüme ettiğini ve eserin on babdan mürekkep olduğunu söyler. Bir siyasetname örneği olan eserin içeriği şöyledir:

1. Bab: İlmin ve bilgili olmanın faziletini beyan eder
2. Bab: Vezirlerin ve emirlerin muaşeretini, toplumun sınıfları ile yaşam biçimlerini beyan eder.
3. Bab: Güzel ahlakla ahlaklanmayı ve kötü sıfatlardan arınmayı beyan eder.
4. Bab: Civanmerdlik ve cömertliğin şerefini beyan eder.
5. Bab: Günahlardan tövbe eylemenin ve geçmiş günahlardan pişmanlık duymanın fazilet ve şerefini beyan eder.
6. Bab: İhtiyaç sahiplerinin ihtiyaç ve isteklerini karşılamanın şeref ve faziletini beyan eder.
7. Bab: Velinimetin hukukunu bilmenin ve hükümdara vefa göstermenin fazilet ve şerefini beyan eder.
8. Bab: Dünyanın vefasızlığını ve dünya hayatından duyulan pişmanlığı beyan eder.
9. Bab: İyiliği emredip kötülükten sakındırmayı ve dini kuvvetlendirip Müslümanları yüceltmeyi beyan eder
10.Bab: Allah'ı zikretmeyi ve O'nun sonsuz bağışlamasını beyan eder.

Her babda konuyu destekleyici ve açıklayıcı birkaç tane hikaye anlatılır.
Eserin 2 yazma nüshası tespit edilmiş ve eser 1868 (1285)'de İstanbul'da Buharizade Elhac Salih Efendi Matbaasında basılmış olup 91 sayfadır.

III. Münazara-i Tiğ u Kalem

Kalem ve kılıcın birbirine üstünlük sağlamak amacıyla deliller ortaya koyduğu eserde tevhid, na't ve devrin padişahı 2.Mustafa'nın övüldüğü medhiye bölümlerinden sonra eserin yazılış sebebi ve vasıfları yer almaktadır.

Bundan sonra "Tavsif-i İn-Risale Be-Tarz-ı Takriz" başlığı altında eserin özelliklerini süslü ve secili bir dille uzun uzadıya anlatır. Bu tavsiften sonra otuz başlık altında sırayla kalem ve kılıç kendi üstünlüklerini, hasmının aşağılığını ayet ve hadislerden deliller getirerek ispat etmeye çalışırlar. Bundan sonraki beş bölümde ise aklın vasıfları, muhakemesi, kalem ve kılıca hitabı, kalem ve kılıcın son kez konuşmaları, aklın her ikisine nasihatları yer alır ve eser burada sona erer.

Bölüm başlıklarından da anlaşıldığı üzere münazara boyunca müellif, "Kalem kılıçtan keskindir." sözünü ispat etmek istercesine, biraz da kendisi-

nin ilmiye sınıfına mensup olması hasebiyle, kılıca daima menfi sıfatlar, kaleme de iyi sıfatlar yüklemiştir. Kalem hakkında kullanılan birkaç olumsuz sıfat ise kılıcın ağzından söyletilmiştir..

Eserin beşi Süleymaniye, dördü İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, ikisi Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, biri Nuruosmaniye Kütüphanesi, biri de Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi'nde olmak üzere toplam on dört nüshası bulunup bunlardan üç tanesi müellif hattıyla kaleme alınmıştır.[1]

IV. Muzhirü'l-İşkâl fî-Beyâni Lugati'l-Mesnevî

1701'de telif edilen bu eserde Mesnevi'de yer alan 2000'e yakın Arapça ve Farsça kelime tercüme edilmiş, ıstılahi anlamları verilmiş, bazı maddeler dil bilgisi kuralları bakımından açıklanmış, menkıbe ve hikmetli sözlere yer verilmiştir. Başta Mevlana olmak üzere birçok şairin şiirlerinden örnekler de verilmiştir. Şabanzade, bu eserini, Veziriazam Köprülü Hüseyin Paşa'ya ithaf etmiştir.[2]

Zorlukları gideren anlamına gelen Muzhirü'l-İşkal'e bu isim Mesnevi'deki anlaşılması güç kelimelerdeki kapalılığı giderdiği için verilmiştir. Bu hususları müellif sebeb-i telif kısmında aşağıdaki sözlerle açıklamaktadır:

"Ammā ba'd bu ḥaḳîr-i keşîrü't-taḳṣîr Muhammed Ṣa'banzāde faḳîr dā'imā müṭāla'a-i muṣannefāt-ı erbāb-ı ma'ārife muvāżebet ve tetebbu'-ı mü'ellfāt-ı meşāyiḫ-i kirām-ı ẕevi'l-iḥtirāma rūz u şeb iştiġāl ü mümāreset üzere olup lāsiyemmā Mevlānā ḳaddesenallahü bisırrehü'l-āsinā ḥażretlerinüñ Meṣnevî-i şerîfleri ki

Beyt:

Beyt-i men beyt nîst iḳlîmest
Hezl-i men hezl nîst ta'lîmest

buyurduḳları üzere eşi"a-i bāriḳa-i ma'ānîsindin dil-i pür-ẓalāma żiyā ve envār-ı sāiḳasından ġamām-ı ġumūm-ı cāna devā her noḳṭa-i mersūmı ġālib-i ḳıṭ'atü'l-mās ve her saṭr-ı bedāyi'ü'l-intiẓāmı silk-i cevāhir-i bîḳıyāsdur. Terākib ü elfāẓında münderic olan ma'ānî dil ü cāna zülāl-i ḥayāt-ı cāvidānî ve selsāl-i devām-ı zindegānîdür.

---

[1] Feridun Hakan Özkan, Şabanzade Mehmed Muhteşem'in Hayatı ve Eserleri, Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi Himmet Biray Özel Sayısı, s.568-578.

[2] Abdulbaki Gölpınarlı, Mevlana'dan Sonra Mevlevilik, s.147; İsmail Güleç, Türk Edebiyatında Mesnevi Tercüme ve Şerhleri, s.246.

Beyt:

Her nüktesidür ma'ânî
Her ḥarfi şükūfe-i emānî
Lafẓı çü ṭarāvet-i cevānî
Ma'nîsidür āb-ı zindegānî

Neṯr: Elfāẓ-ı rengîni şevḳ-āmîz ve müdām-ı ma'ānîsi şūr-engîzdür. Kuḥlü'l-cevāhir-aḫbārı dîde-i muḫlişe tūtiyā ve iksîr-i a'ẓam-ı esrārı 'ayn-ı kimyādur. İḫvān-ı vefā ve yārān-ı ṣafādan ba'żıları bu kitāb-ı müşgîn-niḳābıñ luġāt-i nādiresi intiḫāb ve ḥurūf-ı hecā üzere maḫṣūṣ bir kitāb olsa ḥażret-i Mevlānā'nuñ feyż-i muḳaddeslerinden feyż-yāb olmaġa bādî olurdı diyü ilḥāḥ u ibrām ve niyāz-ı mālā-kelām eylediklerinde bu ḫuṣūsı 'unvān-ı ṣaḥîfe-i sa'ādet ve bā'iṯ-i rütbet-i dünyā vü āḫiret bilüp niçe kütüb-i luġāti tetebbū' ve mürāca'atdan ṣoñra ba'd mübeyyinü'l-ḫaḳîḳati ve'l-mecāz ba'żı şürūḥdan intiḫāb ve ifrāz olunup teyemmünen ve teberrüken mütevekkilen 'ale'l-ḥayyi'l-ḳadîm ve müsta'inen billahi'l-kerîm ṣebt ü tenmîḳe şürū' olundı ve ismi müsemmāsına muṭābıḳ olmaġiçün Muzhirü'l-İşkāl tesmiye ḳılındı vallâhu veliyyü't-tevfîḳ ve hüve ni'me'r-refîḳ."[3]

Mesnevi'den seçilen kelimeler ilk harf bab, son harf de fasıl kabul edilip ona göre düzenlenmiştir İlk açıklanan kelime "ārā" ikinci kelime "āşinā" ve üçüncü kelime "ava" şeklinde devam etmektedir. [4]

"Bābü'l-elif ma'al-elif

Ārā ārāyîden ve ārāyende ve ārāyiş ve be-ma'nā-yı ṣānî isti'āleş mürekkeb āyed çün suḫen-ārā ve 'arūs ve 'arūs-ārāyende

Āşnā bāşîn mevḳūf-ı şinā-kerden der āb ve żidd–ı bîgāne

Beyt

Be-deryā-yı cevdet koned āşnā
Çe bîgāne-i merdem çe şehr āşnā"[5]

Açıklamalarda yer alan ayet ve hadislerin asılları ve tercümeleri birlikte verilmiştir:

"İḥṣā: Müslim ve Buḫārî Ebū Hureyre ḥażretlerinden rivāyet iderler: Ḳāle'n-nebbiyyü ṣallallahü 'aleyhi ve sellem "İnne lillâhi tis'aten ve tis'îne ismen men aḥṣāhā daḫale'l-cennete" Bu esmādan murād aḫlāḳ-ı ilāhiyye ve evṣāf-ı rabbāniyyedür ve iḥṣādan murād 'ind-i 'ulemāi'ẓ-ẓāhir elfāẓ-ı esmāyı

[3] Şabanazade Mehmet Muhteşem, Muzhiru'l-İşkal, Süleymaniye Ktb. Ayasafya 4774, vr.1b.
[4] İbrahim Kunt, Mesnevi Sözlükleri ve Abdullatif bin Abdullah'ın Letaifü'l-Lugat'ı, s.23.
[5] Şabanzade, age. vr 2a.

vāḥiden ba'd vāḥidin 'add eylemekdür veyāḫud elfāẓına 'ārif ve ma'ānî vü ḥaḳāyıḳına 'ālim ü vāḳıf olmaḳdur ve ammā 'inde ehlillah iḥṣādan murād bu esmā-i ilāhiyye ile muttaṣıf ve müteḫallik ve ḥaḳāyıḳ ile müteḥaḳḳiḳ olmaḳdur şol mertebe ki a'yān-ı evṣāf-ı ilāhiyyenüñ bunlar üzere ıṭlāḳı ṣādıḳ u ṣaḥîḥ ola nitekim Ṣadrü'd-dîn-i Ḳonevî ḥażretleri Esmā-i Ḥüsnā Şerḫinüñ ibtidāsında bu ḥadîs̱-i şerîfi rivāyet idüp dir ki el-iḥṣā 'inde 'ulemāi'z̤-ẓāhir be-ma'nā....."[6]

Açıklamalarda zaman zaman kıssalar ve hikayeler "hikayet" ibaresiyle başlar:

"Ber-ser-i emrūd bün bînî çünān

Emrūd ağacınuñ başı üzere beni ancılayın görir sün dimekdür. Bu mes̱elüñ vużūḥı bu ḥikāyeyi bilmege merhūndur ol ḳıṣṣa budur ki Ḥikāyet: Bir erüñ 'avretinüñ bir bîgāne 'āşıḳı var imiş, ol ḫātūn kendi eri ile bir bāġçede oturırken ol 'āşıḳ 'avretle muṣāḥebet itmege işāret eylemiş, ol oturdıḳları nişîmenüñ eṭrāfı eşcār u giyāhla pür imiş, 'avret 'āşıḳına "Ol otlıġa gelüp iḫtifā eyle." diyüp işāret itmiş. Ba'dehû bir ḥîle idüp erine dimiş ki : " Ben şu emrūd ağacına çıḳmak isterem, icāzet vir." dimiş, eri daḫi 'avrete icāzet virüp emrūd ağacına çıḳmış. Pes yuḳarudan aşağıya ḫiṭāb idüp dimiş ki: "Ey merd senüñ yanuñda ol bîgāne 'avret ne işler?" eri aşağıdan yuḳaruya dimiş ki :" Ey ḫātūn mecnūn mı oldıñ, benüm yanumda 'avret yoḳdur." Pes ḫātūn :" Elbette senüñ yanuñda bir bîgāne 'avret vardur." diyü feryād eylemiş. Pes aña eri :"Gel imdi aşağıya in, ḥaḳîḳat-i ḥāli gör." dimiş. Aşağı inüp: "Acebdür ben senüñ yanuñda yuḳaruda iken bir bîgāne 'avret gördüm, şimdi ġā'ib oldı, gel sen daḫi çıḳ görelüm ne ẓuhūr ider." dimiş. Pes eri daḫi ağaca çıḳdıḳda otluḳlaruñ içünden ol bîgāne 'āşıḳı yanuna çeküp anuñla mu'ānaḳaya başlamış, merd-i ebleh ağaç üzerinden çağurmış ki: "Ey 'avret senüñ yanuñdaki nā-maḥrem er kimdür?" 'Avret dimiş ki: "Benüm yanumda bîgāne ve nā-maḥrem kimse yoḳdur ben tenhā oturıram, gel emrūd ağacından aşağı in tā gümānuñ ḳalmaya." dimiş. Pes ol ebleh aşağı ininceye dek nā-maḥrem olan kimse ḳaçup otlaḳ içine gizlenmiş, er inüp ḫātūnunuñ yanunda kimse görmedikde ḫātūn aña dimiş ki: "Bu rü'yet-i nāṣāliḥ emrūd ağacınuñ ḫāṣiyyetindendür ." Pes bu kelām ḍarb-ı mes̱el olmış, ḳaçan bir kimse bir şey'i ḥaḳîḳat ile görmeyüp ġalat eylese aña ḥaḳîḳat-bîn olan kimseler bu ḳavli ḍarb-ı mes̱el idüp "Ey fülān ez-ser-i emrūd bün fürūdāy tā gümānet nemānd" dirler. Pes ol 'arabuñ kendi ḫātūnuna "Ber-ser-i emrūd bün bînî çünān" dimesi sen beni kendi ġalat-bîn olan

[6] Şabanzade, age vr 2b

nazaruñla mertebeñden ancılayın görirsün, gel mertebeñden tenezzül eyle benüm mertebeme ḳarîb ol tā ḥaḳîḳat-i ḥāle vāḳıf olup bed-gümān ḳalmayasun dimek olur." [7]

Bazı kelimelerin anlamlarıyla birlikte gramatik özellikleri de verilmiştir:

"Āsā: Edāt-ı teşbîhdür müşebbehünbihiñ āḫirine lāḥiḳ olunur.

Beyt

Be Tahmurs-āsāst kirdār-ı ū
Nîkū-rāy u pākize vü ḫūb rū

Üç ma'nāsı daḫi vardur: Evvel āsūdedür fi'l-i emr ve vaṣfdur, nitekim Rüknü'd-din buyurur:

Beyt

Be-keş ez-rāh-ı cüst u cüyeş pāy
Ez-tek ü pūy yek zamān āsāy

Ṯānî luġat-i Ḫorasān'da vaḳar ve temkîn ma'nāsınadur İbnü Yemîn buyurur:

Beyt

Serv eger bā-ḳadd-i ra'nā-yı tū hem bālāstî
Key çünān maṭbū' vü ḫoş-endām u bā-āsāstî

Ṯāliṯ esnemek ma'nāsına ism-i maṣdardur. Arabîde ṯū'bā ma'nāsına nitekim Behrāmî buyurur:

Beyt

Çünān nümūd be-men dūş māh-ı nev dîd ki
Çü māh-ı nev ki koned gāh ḫāb-ı ḫoş āsā"[8]

Kısa açıklamalar daha ziyade Arapça yahut Farsça yapılırken açıklaması uzun süren maddelerin Türkçe olarak kaleme alındığı görülmektedir:

"Uṣṭurlāb: Ba'żılar hemze żammı ve ḥarf-i ṣādıñ sükūnıyla żabṭ itmişler lākin müneccimîn bi'l-ittifāḳ feṭḥ-i hemze ve ḥarf-i sînle asṭurlāb żabt itmişler ve her tesmiyede iḫtilāf olunup ba'żıları ism-i mürekkebdür dimiş. Zîrā lafẓ-ı lāb esmā-i āftābdandur. Pes şemsüñ ve nücūmıñ irtifā' ve inḫifāżı ma'lūm olmaġıçün suṭūr u ḫuṭūṭla mü'ellef bir ālet-i taşnîf olmaġla asṭurlāb tesmiye olındı. Saṭūr āftāb ma'nāsınadur dimişler ve ba'żılar daḫi aḥvāl-i nücūm anda münkeşif olduġiyçün sitāre tābdan muḳarrebdür dimişler ba'żılar daḫi Lāb ḥażret-i İdrîs 'aleyhisselāmuñ oġlınuñ ismidür

[7] Şabanzade, age vr 29b-30a.
[8] Şabanzade, age vr 2a-2b.

ālet-i mezkūreyi ol te'lif itmekle ḥażret-i İdrîs 'aleyhisselām görüp "Men ṣana'a hāze'l-aṣṭar " diyü su'āl buyurduḳlarında ḳālū "Ṣana'ahu veledüke'l-Lāb" diyü cevāb virdiler aña binā'en lafẓ-ı aṣṭur ism-i Lāb'a mużāf oldı ba'de kesret-i isti'mālle 'alem ḳılınup kesre-i iżāfet ıskāṭ olındı dimişler.Ḥażret-i Mevlānā ḳaddesenallahü bisırrıhı'l-esnā bedeni uṣṭurlāba ve rūḥı āftāba ve ṭālib-i 'ulūm u esrār-ı rūḥ-ı ilāhîyi çeşmi tîz olmayan ve raṣada ḳādir olmayan müneccime teşbîh buyurmışlardur. Nitekim buyururlar; bu beden iḥtisāb ve i'tidād cihetinden fi'l-mesel güneş 'ilmini bilmekden ötüri düzilen uṣṭurlāb gibidür, āftāb gibi olan rūḥ-ı ilāhîden bir nişān bir 'alāmetdür ḳaçan bir müneccim raṣada ḳādir olmasa ve bilā-uṣṭurlāb aḥvāl-i āftābı bilmese aña bir uṣṭurlāb dökici ādem lāzım olur tā kim ol çeşmi tîz olmayan ve 'ilm-i āftābı bî-vāsıṭa-i uṣṭurlāb bilmeyen müneccimden ötüri bir uṣṭurlāb peydā eyleye tā kim ol müneccim ḫurşîdüñ ḫaṣiyyetünden ve evżā'ından ol vāsıṭayla rāyiḥa ala ve anuñ esrārını bile kezālik ḳaçan āftāb-ı rūḥıñ esrārını ve aḥvālini bir ṭālib bilmese ve çeşm-i tîz ṣaḥibi olmasa aña bir merd lāzım olur ki bu uṣṭurlāb gibi olan bedende āftāb-ı rūḥıñ aṣārını ve esrārını göstere ve bu bedenüñ rūḥa uṣṭurlāb gibi olduġını bildire ve bu bedende olan ef'āl ü aḳvāl ve ḫıṣāl ü kemāl-i rūḥ-ı bî-miṣāliñ ẕātını ve ṣıfātını bilmeden ötüri olduġını aña fehm ḳıldıra tā ki ṭālib-i rūḥ-ı ilāhî ḫurşîd-i rūḥıñ aḥvāl ü esrārından rāyiḥa ala ve anuñ evṣāfına muṭṭali' ola ."[9]

Kimi kelimelerin açıklamalarında Arapça ya da Farsça örnek beyitler verilmiştir; ancak bu beyitlerin sahipleri bazen belirtilmiş bazen belirtilmemiştir. Kelimeler açıklanırken açıklama gereği duyulan bazı beyitler de izah edilmiştir, bu bakımdan Muzhiru'l-İşkal, klasik şerhlerdeki gibi eseri baştan sona doğrusal olarak şerh etme geleneğinden farklı olarak seçme beyitlerle yapılan bir şerh özelliği göstermektedir.

"Edeb: Nitekim Hażret-i Mevlānā ḳaddesallahü sırrehu'l-esnā buyurur:

Ez-Ḫudā cūyîm tevfîḳ-i edeb
Bî-edeb maḥrūm māند ez-luṭf-ı Rab

Ḫudā'dan edeb-i tevfîḳi ṭaleb idelüm tā kim tevfîḳ-i İlāhî ile dā'ire-i edebden ḫāric bizden bir bî-edebāne ve küstāḫāne kār ṣādır olmaya. Edeb cemî'-i aḫlāḳ-ı ḥamîdenüñ ḥuṣūlünden 'ibāretdür zîrā taḥṣîl-i şerî'at ve tekmîl-i tarîḳat edeble mümkindür.

Şi'r

Edebü'n-nefs eyyühe'l-aṣḥāb
Ṭuruḳü'l-'aşk küllehā ādāb

[9] Şabanzade, age vr 3a-3b.

Edeb sermāye-i sa'ādet-i dāreyn idügini iş'ār u tenbîh içün server-i kā'ināt 'aleyhi efḍalü'ṣ-ṣalavāt ḥażretleri buyurmışlardır ki "Eddebenî Rabbî fe-aḥsene edebî" ma'nā-yı şerîfi, Rabbim beni te'dîb eyledi ve edebimi güzel eyledi dimek olur.

Beyt

Māye-i devlet-i ebed edebest
Pāye-i 'izzet-i ḫıred edebest"[10]

Edebi değeri olan ve mazmun hüviyeti gösteren kavramlar "mine'l-ıstılahat " veya " min-ıstılahati'l-acem" başlıklarıyla verilmiş ve izahları Farsça açıklanmıştır. Bunda Farsçanın edebî dil olma özelliğinin ve Osmanlı aydını ve sanatçısının İslamî edebiyatı daha çok Fars edebiyatı kanalıyla algılamasının da büyük etkisi vardır:

"Mine'l-ıṣṭılāḥāt: Āb-ı ṭarab şarāb āteş-ber-āb , tîġ-ı ābdār ve emṡāl-i ān ve her çe ālet-i ceng būd. Āteş ü āb miṡlihu decāhu ḥuyūt ve piyāle-i şarāb āteşîn-āb ey surḫ ve eşk-i ḫūnîn ü eşk-i germ ki ez-ġam būd. Āteşîn ṣalîb āftāb ibnü's-seḥāb bārān ibnü'l-'ineb mey-i engūrî ...."[11]

"Mine'l-ıṣṭılāḥāt: Yekrān-ı çerḫ-i ḥūrān u sitāregān pîr-i şeşüm-i çerḫ-i Müşterî, pāk-bāz-ı çerḫ-i māh-tāb pergār-ı çerḫ-i devr-i felek pîr-i heftüm-i çerḫ-i Zuḥal bünyād-ı 'ömr-i berîḫ ya'ni bünyād-ı 'ömr-i istivā-yı nedāred ve nā-pāydārest." [12]

Tarihî ve dinî şahsiyetlere, peygamberlere ait hikāye ve kıssalara da yer verilir:

"Ebū Turāb: Ḥażret-i 'Alî'nüñ kerremallahu vechehu künye-i şerîfleridür. Tesmiye-i künyete bā'iṡ oldır ki bir gün ḥażret-i resūl-i Ekrem ṣalla'l-ahü 'aleyhi ve sellem ḥażret-i Fāṭıma raḍiya'l-lahü 'anhānuñ ḫāne-i sa'ādetlerine gelüp su'āl buyurdılar ki "În ibnü 'ammiki?" buyurdılar ki: "Benümle anuñ beyninde bir miḳdār şeker-āb vāḳi' oldı gitdi." Pes ḥażret-i ṣalla'l-ahü 'aleyhi ve sellem der-ḥāl bir kimseyi anuñ cüst ü cüyına ḥavāle ḳıldı, ol kimse 'ale'l-fevr gelüp "Mescide yatur." diyü ḫaber virdi, ḥażret-i 'aleyhi'ṣ-ṣalātu ve's- selāmgelüp gördiler ki ol ḥażret yatmış ve a'żā ve dūşı turāba batmış, buyurdılar ki: "Ḳum yā Ebā Turāb, ḳum yā Ebā Turāb!" Pes ol zamāndan berü ol ḥażrete künyet olmışdur. Hażret-i Mevlānā ḳuddise's-sırruhu'l-esnā buyurur:

Ġarḳ-ı nūrem gerçi saḳfem şod ḫarāb
Ravża geştem gerçi hestem Bū Turāb

---

[10] Şabanzade, age vr 4a.
[11] Şabanzade, age vr 4a.
[12] Şabanzade, age vr 23b.

Nūra ġarḳım egerçi benüm saḳfım ḫarāb oldı, ravża oldum egerçi Ebū Turāb'ım. Velākin ḥaḳāyık u ma'ārif ü esrār u leṭāyif ezhārınuñ ravżası oldım egerçi ẓāhirim fānî ve ḫarāb oldıysa biḥār-ı envār-ı Ḥaḳḳ'a müstaġraḳ oldım diyü buyurdılar."[13]

Eserde bugün unutulmuş, ilginç tabirlerin izahına da yer verilmiştir:

"Pāy-ı Maçan: Diyār-ı 'Acem'de mektebde olan eṭfāl sebaḳını bilmese ve dersinüñ başını unutsa ānı bāzārdan paça almaġa gönderürler, ol paçaya "Pāy-ı Maçan" dirler ve kelle daḫi aldırurlar aña "Kelle-i Māçān" ta'bîr iderler. Ba'de 'Acem'de olan pîrān-ı ṭarîḳat bu ıṣṭılāḥı mābeynlerinde isti'māl idüp erbāb-ı ṭarîḳatden birine ḫilāf-ı ṭarîḳat bir zelle vāḳi' olsa aña ṭarîḳat çekdirüp ve ḳazġan ḳaynadup veyāḫud piyāde Ka'be'ye varmaḳ emr idüp zellesine göre cezā çekdirüp ba'de ol dervîşi ṭarîḳatlerine ḳabūl idüp ol daḫi el baġlayup ve eşikde ṭurup özr dilemege pāy-ı maçan ta'bir iderler. Ammā pāy-ı maçan aṣlında çayaḳ dolaşdırmaḳve apul apul gitmek ma'nāsınadur. Soñra meşāyiḫ-i 'Acem ānı pābuç ve paşmaḳ çıḳacaḳ yire ıṭlāḳ eylediler. Ol münāsebetle ki ekser ol yirde ayaḳ dolaşıcı ve pāpucın giyen ādem bir miḳdār apul apul yüriyici olduġından ötüri Mesnevî-i şerîfde her ne yerde ki pāy-ı maçan zikr olınsa ṣaff-ı ni'āl murād olur ve ṭarîḳ-i Mevleviyye'nüñ ve meşāyiḫ-i ṣūfiyyenüñ elāne de'bindendür ki bir kimse bir cürm eylese ānı pāy-ı maçana geçürirler tā cürmine i'tizār eyleye ve mürşid ü muḳtedāsından günāhınuñ 'afvını dileye. Meşāyiḫ-i 'iẓām bu de'bi Ḥaḳ sübḥānehu ve te'ālā ḥażretleri ḥażret-i Ādem'i 'aleyhi's-selām 'ālem-i a'lādan mertebe-i esfele ḫaṭāsınñ 'özrini dilemeden ötüri tenzîl eylediginden aḫz itmişlerdür fe'fhem."[14]

Eserin tespit ettiğimiz 10 nüshası vardır. Eserin nüshalan şu kütüphanelerde bulunmaktadır:

Topkapı Sarayı Müzesi Revan Köşkü Ktb. nu.1893 (birinci yaprakta Anadolu Kazaskeri Abdulbaki Efendi'nin Farsça ve manzum takrizi var), Emanet Hazinesi Ktb. nu.2052, Bağdat Köşkü Ktb. nu.389 ve 390, Süleymaniye Ktb. Ayasofya nu. 4774, Çorlulu Ali Paşa nu.295, Şehid Ali Paşa nu.2690, Halet Efendi nu.565, Hacı Beşir Ağa nu.646; Nuruosmaniye Ktb. nu.4314.[15]

---

13 Şabanzade, age vr 4a.
14 Şabanzade, age vr 29b.
15 Özkan, agm, s.572.

KAYNAKLAR

Gölpınarlı, Abdülbaki, Mevlana'dan Sonra Mevlevilik, İnkılap ve Aka Kitabevi, 3. Baskı İstanbul 1983.

Güleç, İsmail; *Türk Edebiyatında Mesnevi Tercüme ve Şerhleri*, Pan Yayınları, 1.Baskı İstanbul 2008.

Kunt, İbrahim, *Mesnevi Sözlükleri ve Abdullatif bin Abdullah'ın Letaifü'l-Lugat'ı*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Entitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 1996.

Özkan, Feridun Hakan; *Şa'banzade Mehmed Muhteşem'in Hayatı ve Eserleri*, Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi Himmet Biray Özel Sayısı, s. 568-578.

Şabanazade Mehmet Muhteşem, *Muzhiru'l-İşkal*, Süleymaniye Ktb. Ayasofya 4774.